

El setge de Bonifacio d'Alfons el Magnànim i el setge de Rodes del *Tirant Lo Blanc*

Jaume Torró Torrent

El 13 de maig de 1420 Alfons IV el Magnànim partí dels Alfacs cap a Sardenya i Còrsega. La notícia arribà a Gènova, des d'on s'envià una esquadra al golf de Lleó per observar i fustigar els moviments aragonesos. El 10 de juny els aragonesos arribaren a l'Alguer sense haver aparegut pel camí cap nau genovesa a la qual haguessin pogut donar escarment.¹ Quan Alfons trepitjà terra sarda va dirigir-se amb les seves tropes cap a Sàsser, la capital dels territoris rebels del partit de Guillem II, vescomte de Narbona i jutge d'Arborea. Guillem, que era casat amb Margarida d'Armanyac,² neboda del cap del partit hostil als borgonyons, prengué part molt activa en les lluites dels armanyaquesos contra els borgonyons, i el delfí de França li havia confiat les fronteres de Normandia. Estava, doncs, massa compromès en les accions contra els anglesos, per poder ocupar-se d'un altre front de guerra a Sardenya, i arribà a un acord amb el rei. El vescomte renuncià a tots els seus drets per 100.000 florins aragonesos. Sense moure's de l'Alguer, als primers dies de setembre el rei Alfons havia apagat completament qualsevol resistència a l'illa. Sabé aprofitar la bona caça que la terra sarda li oferia.

1. Ho sabem pel mateix Alfons: «per ço com havem ardit de algunes naus de genoveses» (ACA, Cancelleria, Curie sigilli secreti, 75v, 77); «per cert ardit que havem haüt de algunes naus de genoveses armades, les quals són stades vistes en les mars del golff de Lehó fahent la via de Serdenya» (ACA, Cancelleria, Curie sigilli secreti, 77v).

2. Era filla de Joan III d'Armanyac († 1384), comte d'Armanyac, de Fesenzac, Rodés, vescomte de Lomanha i d'Autvilar, i de Margarida, comtessa de Comenge. El seu oncle Bernat VII d'Armanyac, comte d'Armanyac i conestable de França, cap del partit hostil al duc de Borgonya, fou assassinat en la insurrecció que lliurà París als borgonyons el 12 de juny de 1418. Les negociacions les dugueren Pere de Fenollet i de Narbona, vescomte d'Illa i Canet, i Ramon de Perellós (ACA, Cancelleria, Curie sigilli secreti, 68r, 70r-71r, 73v-74r, 79r, 83v-84r, 105).

Muyt caro e muy amado ermano [Joan d'Aragó, duc de Montblanc i de Peñafiel]. Como en aquestas partes haya cassa de muytas maneras por la qual nos fallen canes e lebreros, vos rogamos muyt affectuosament que por contemplación nuestra dedes e lliuredes al fiel de la nuestra muntería Johan Florín, portador de la present, el qual nós vos embiamos solament per aquesta razón, algunos de los mejores lebreros e canes que vos tengades que conosciere des seyer buenos por a cassa. Car nós havemos mandado al dito Johan Florín que, de continet que haya recebido los ditos canes e labreros, los trayga a nós, certificantes vos que de aquesto nos faredes plazer assenyalado el qual muyt vos agradesceremos (L'Alguer, 15 agost 1420). Al mateix registre (ACA, Cancelleria, Curie sigilli secreti, 91), trobem també lletres a l'infant Enric d'Aragó, al comte de Trastámara Frederic de Castella i de Castro, i al comte i almirall de Castella Alfonso Enríquez.

El duc de Berry surt a caçar amb falcons (*Très riches heures de Jean de Berry* (Chantilly, Musée Condé).

Després de la campanya de Sardenya, l'atenció del rei va fixar-se en una segona empresa de força més risc: el domini de Còrsega. Vincentello d'Istria, defensor dels interessos aragonesos i virrei de l'illa, havia preparat el camí amb una victòria important sobre quatre naus genoveses que intentaven reforçar les seves places fortes de Calvi i Bonifacio (Meloni 2000 i 2005). Així ens ho descriu el genovès Uberto Foglietta a les *Historiae Genuenses* (vegeu el text italià al quadre de la p. 29):

Quan morí el rei Ferran, el succeí Alfons el seu fill gran en els dos nobilíssims regnes d'Aragó i de Sicília, les claríssimament i veres heroïques virtuts del qual, en ell quasi totes perfectes, tingueren aquesta sola excepció: que sentia un desig desmesurat de regnar i d'estendre l'imperi, vici quasi perpetu en els homes d'alt pensament i que el transportà sovint a empreses difícils. Aquest, doncs, no mirant sinó coses elevades i grans, i cercant totes les ocasions d'adquirir gran renom i clara fama, sentia gran desplaer pel fet que, posseint Sardenya i les illes de Mallorca i Menorca i les altres illes que estan entre aquestes, només Còrsega, situada entre el regne d'Aragó i de Sicília, interrompés el gairebé continuat fil del seu imperi. Així doncs, empès per l'ambiciós desig de fer-se senyor d'aquella illa, i no respectant l'acord amb els genovesos, observat santament i amb perpètua fidelitat per Ferran el seu pare, començà a tractar ocultament del seu objectiu amb molts homes poderosos corsos, i li fou fàcil atreure'ls a la seva part i voluntat, ja que es deixaren induir tant per l'esperança de grans recompenses com per la inconstància innata de llurs propis ànims. Perquè els corsos són per natura desitjosos de canvis sobre tots els altres homes, i no serven mai la fidelitat clara i estable als senyors del moment, i sempre pensen en noves senyories i, com que es deixen emportar per tota lleugera aura d'esperança, ràpidament acorden rebel·lar-se. Alfons, doncs, animat per llurs promeses, partí de Barcelona amb tretze grans naus i amb vint-i-tres galeres, i quan arribà a Itàlia la seva primera obra fou assaltar Còrsega, davant la sorpresa i la incredulitat dels genovesos, que per res esperaven aquest acte d'un rei amic. I en el primer enfrontament s'apoderà de Calvi, ciutat fortíssima, per traïció dels corsos, la qual és com la clau de l'illa de la part que mira

a les costes d'Itàlia, i una de les places del domini dels genovesos. Animat per aquest precoç i feliç èxit, i després de deixar a Calvi una forta guàrdia, anà amb l'esquadra sobre la ciutat de Bonifacio, posada enfront de l'Àfrica, que és una altra plaça dels genovesos, amb l'esperança d'aconseguir el mateix triomf.

Ferran d'Aragó al llit de mort (Llibre d'hores d'Alfons el Magnànim, Londres, British Library).

La victòria genovesa a Bonifacio

Efectivament, el 14 de setembre el rei havia posat setge a la plaça de Calvi, i al cap de pocs dies Alfons pogué gaudir del seu primer triomf militar quan marxà pels carrers de Calvi i rebé l'homenatge del seu virrei i d'altres senyors corsos. Ara l'única població important que restava en mans dels genovesos era Bonifacio,³ tal com ens narra Foglietta:

La ciutat de Bonifacio, que pels antics, bé per la semblança bé per qualsevulla altra causa, fou anomenada «port siracusà», és fortíssima per natura i per art, i està situada sobre un alt munt, que té al seu voltant penya-segats molt escarpats, pels quals no es pot

3. Des d'allí Alfons envià lletres al rei Joan II de Castella, a la reina mare Elionor d'Albuquerque, a la reina de Castella Maria d'Aragó, a l'infant Joan d'Aragó, duc de Montblanc i de Peñafiel, a l'infant Enric d'Aragó, a l'infant Pere d'Aragó i a la infanta Elionor d'Aragó: ACA, Cancelleria, Curie sigilli secreti, 104r-104r (Bonifacio, 30 octubre 1420), i 110r-112v (Bonifacio, 3 novembre de 1420).

pujar de cap manera. Aquest munt és banyat pel mar per tots costats a excepció d'una sola part, molt petita, que s'estreny a poc a poc i l'uneix a la terra, i si bé es mira té la figura d'una pera. La ciutat està rodejada de fortes muralles amb massisses torres al voltant. El port té una amplada de dues-centes passes, però des de la seva boca s'estén endins fins a tenir de l'un a l'altre extrem mil passes. I en els punts per on el mar banya arran el pendent del munt, el port és tan fondo, que poden ancorar-hi bucs tan grans com es vulgui i dóna a les naus recer segur de tots els vents. El rei, després d'inspeccionar diligentment la situació de la ciutat, considerà que expugnar-la per la força era treball perdut i resolgué posar-hi setge; així doncs, desembarcà les forces, cenyí i envoltà la ciutat amb un cordó de tropes per terra i de naus per mar. Emperò no deixà del tot de temptar-la i d'insidiar-la amb repetits assalts. Així que, plantà l'artilleria en el lloc que anomenen «campo Romanello», des d'on únicament es podia ofendre la ciutat, començà a batre les muralles. I fent acostar la infanteria manà fer freqüents assalts d'artilleria a la ciutat, per posar a prova la fermesa dels assetjats; els quals es veieren en breu en la major necessitat, car d'una banda els oprimia l'escassetat de les vitualles i de l'altre els assalts dels aragonesos, que ni de dia ni de nit no els deixaven prendre gens de repòs, de manera que els soldats no podien treure's mai les armes del damunt, perquè era menester oposar-se arreu a la gent del rei, que constrenyia per terra i per mar, i pel fet d'ésser petit el nombre dels defensors no hi havia manera que els cansats poguessin ésser rellevats per homes frescos. Envoltats, doncs, de tantes dificultats i aixafats per tants mals, es veieren forçats a afliurar i pactar amb el rei, el qual deixà que els assetjats enviessin una ambaixada a Gènova perquè manifestés l'estat en què es trobava la ciutat, i que els diguessin que si com a molt tard fins a les calendes del pròxim gener (1421) no rebien socors dels genovesos, que aleshores lliurarien la plaça al rei.

Alfons havia pres el comandament de les operacions contra Bonifacio el 21 d'octubre. Tal com ens diu Foglietta, aquesta plaça és situada dalt de tot d'un promontori rocós a l'extrem sud de Còrsega. Contra les poderoses defenses de Bonifacio, el rei disposava de l'artilleria de la seva esquadra de galeres i dels ginys de terra que havien resultat tan efectius a Calvi. Al cap de deu dies ja havien destruït una de les torres d'entrada

i infligit danys severos a les muralles i les cases. Però els defensors no donaven senyals de retre's i les esperances d'una solució ràpida s'esvaïen. Arribaren notícies que Gènova estava preparant set naus i 3.000 homes amb l'objectiu d'alliberar Bonifacio.⁴ El rei incrementà la seva força naval per rebutjar-los i desbaratar qualsevol esperança d'alliberament. Amb les vitualles i menjar pràcticament esgotats, la ciutat assetjada negocià una treva que l'obligava a rendir-se l'1 de gener de 1421 si abans no arribava un socors de Gènova.

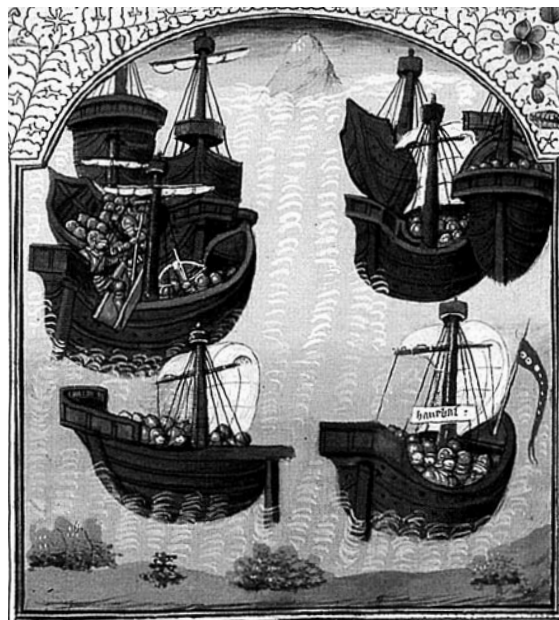
El dia de Nadal set naus genoveses aparegueren davant la ciutat assetjada. Gràcies al consell dels seus capitans, el rei havia construït una barrera amb bigues pesades que travessava la bocana del port. Al davant encara hi havia una fila de vaixells units amb planxes perquè els soldats poguessin passar d'un a l'altre vaixell lliurement. L'artilleria i els arquers a tots dos costats de la costa afegien el seu potencial de foc a aquest formidable dispositiu que per un moment semblà desanimar els genovesos. També aquests preparatius i el seu resultat ens els explica Foglietta:

Entretant, sabedor el rei que a Gènova es preparava l'armada, havia clos la boca del port mitjançant una forta defensa de bigues i gúmenes i una grossa cadena de ferro i, a més, hi afegí cinc grosses naus amb la proa encarada a l'enemic, unides l'una amb l'altra amb les bigues i les gúmenes per mantenir-se juntes i fermes, i les dues últimes naus es comunicaven amb l'una i l'altra platja per mitjà d'un pont molt sòlid, a fi que des de terra es pogués enviar reforços als que lluitaven des de les naus. Darrere d'aquesta primera línia de cinc naus, disposà una altra línia de reserva de naus més petites, per acudir en auxili de les naus que més ho necessitessin. Sobre la platja plantà els ginys d'artilleria per a batre pel flanc les naus enemigues que s'acostessin, i donà l'ordre a la gent de terra que, quan veiessin que atacava l'armada enemiga, al mateix moment donessin assalt a la ciutat, ja que esperava que els assetjats havien

4. Alfons esmenta vuit naus genoveses a ACA, Cancelleria, Curie sigilli secreti, reg. 2671, f. 18v-119r, 136v, 146r-147r: «Com nós hajam haüt cert ardit ab un berganti e letres qui són novellament vengudes de les parts de Pisa que en Jènova se armen vuyt naus en les quals deuen pujar tres milia hòmens d'armes per venir socórrer la vila de Bonifaci e damnejar les nostres fustes». En 146r-147r podem llegir el relat del rei a la reina Maria i l'explicació de la retirada (Càller, 21 gener 1421). Zurita també parla de vuit naus genoveses (Anales, XIII, viii).

d'estar amb l'ànima i els ulls absorts en el desenllaç de la batalla marítima, i que seria fàcil trobar completament desguarnides les muralles de la ciutat. Però els assetjats, quan veieren l'armada genovesa, enviaren de nit un missatger que, nedant, arribà a l'esquadra genovesa i informà al capità de l'estat de les coses. El capità, després de lloar la fidelitat i el valor fermes dels bonifacians, encomanà el missatger que tornés per la mateixa via en què havia vingut amb dues ordres distintes per als assetjats: que quan veiessin que començava la batalla naval es dividissin en dues parts i que l'una defensés els murs i que l'altra fes una sortida per mirar de rompre a cops de destrat les bigues i les gúmenes que subjectaven la cadena. El vint-i-cinc de desembre de 1420 cessà el vent, de manera que tot aquell dia l'armada es veié obligada a restar ancorada no gaire lluny de la bocana del port [...]. L'endemà el vent, que havia calat, començà a bufar fort i favorable als genovesos i contrari als enemics. Llavors, el capità, considerant que era el moment propici per a l'atac, arengà els soldats amb breus paraules, i amb el record de l'honor i la glòria llurs tant com la dels seus avantpassats, els exhortava a entrar en combat valerosament i els deia que, confiats en l'ajuda de Déu, es prometessin un desenllaç feliç [...], perquè la seva omnipotència [...] havia, amb evident miracle, apagat el vent contrari i n'havia alçat un altre de favorable als genovesos, i ara el feia alçar de nou [...]. El capità, després d'assegurar d'aquesta manera el coratge dels soldats, i estimant que ja no es podia endarrerir més el moment, essent tot llest per a la batalla, féu llevar àncores, i empesos a popa per un vent fresc i potent, fou tant l'ímpetu amb què es dirigí contra l'enemic i investí les defenses que emparaven el port, que les desféu a la primera topada, de manera que els enemics restaren estupefactes del miracle d'un fet tan inesperat. I tot seguit, oberta l'entrada, s'endinsà en la bocana del port amb tres naus, deixant les altres cinc enrere, bé perquè no n'hi cabien més en aquell lloc estret bé amb una altra intenció, i inicià la batalla per mitjà de les naus que havia posat al front. La qual, començada per cada part amb ànims molt disposats, era cada vegada més renyida a causa del mateix combat; els aragonesos disparaven des de terra gran nombre d'artilleria contra les naus genoveses, i els genovesos disparaven contra els aragonesos les seves ballestes, dards i altres armes de git tant

com podien [...]. Ja s'havia combatut durant més de tres hores amb gran disposició d'ànims sense que l'esperança de la victòria defallís per enlloc.

Representació d'una armada al *De primo bello punico* de Leonardo Bruni (París, Bibliothèque nationale).

Alertats del sistema defensiu aragonès gràcies al missatge portat per un nedador que s'esmunyí sota la foscor de la nit, els genovesos durant alguns dies voltaren d'ací d'allà fora de la línia de tir. Quan ja s'acabava el temps, els genovesos atacaren a l'eixida del sol de dissabte 29 de desembre. Tres dels seus bucs, aprofitant un fort vent a favor, atacaren de front la barrera aragonesa, romperen el setge i entraren al port davant dels crits exultants de folla alegria dels assetjats. Durant tres hores, els aragonesos llançaren tota mena de projectils des dels seus vaixells i des de la costa contra els genovesos, els quals respongueren de la mateixa manera. Llavors els genovesos descobriren una sorpresa més grossa. Un dels seus mariners, anomenat *Smergo*, és a dir bec de serra, nedà per sota aigua fins a tallar les gúmenes del buc insígnia enemic per provocar que investís, ja fora de control, els bucs que eren al costat i per així descompondre tota la línia defensiva aragonesa. Abans que haguessin pogut recompondre-la, tots els vaixells genovesos eren a port descarregant vitualles i reforços. L'estratagema s'explica en gran detall a la crònica genovesa:

El capità genovès pensant i imaginant totes les coses amb enginy i previsió, va pensar un ardit que finalment donà la victòria als genovesos. Formava part de l'armada genovesa un cert Andrea, famós nedador, el qual per comparació era anomenat «bec de serra», ja que acostumava a cabussar-se en l'aigua i restar-hi sota durant tant espai de temps que amb prou feines resultava creïble, i llavors sortia a la superfície sense cap dany. Aquest, induït pel capità amb l'esperança d'importants recompenses, es llançà sota l'aigua i, amagat al fons, anà nedant ocultament fins a l'armada enemiga, i llavors es posà sota la nau capitana i una rere l'altra tallà totes les cordes de les àncores amb les quals la nau se sostenia; la nau, en ésser-li llevat el sosteniment, començà a posar-se en moviment per l'aigua i lliscar d'ací d'allà, i anava colpejant les naus de la pròpia armada i arrossegant-ne algunes rompé l'encadenament de l'armada i desféu així la línia de batalla i de defensa. Els genovesos, aprofitant l'ocasió, passaren per entre l'armada enemiga ja desbandada, mentre que els aragonesos restaven sorpresos, car no entenien el motiu pel qual la nau reial havia abandonat la batalla; penetraren llavors dintre la badia fins al final i arribaren a les coves del turó i ficaren dintre la ciutat socorsos d'homes, de vitualles i d'altres coses oportunes per la mateixa porta.

El rei d'Aragó havia fracassat escandalosament en la seva primera batalla. Per més que pogués plànyer-se de l'engany genovès, havia estat burlat en tota línia i els seus plans optimistes d'una solució ràpida a Còrsega havien saltat fets miques. Si volia salvar la seva reputació, havia de capturar els genovesos en cas que provessin d'abandonar el port. Disposà naus fortament armades a tots dos costats de l'entrada del port i en la costa tota l'artilleria que pogué reunir. L'enemic semblava atrapat de manera definitiva. Però una vegada més els genovesos saberen actuar amb un estratagema devastador. El 3 de gener, aprofitant un vent lleuger de terra, navegaren en fila índia cap a la boca del port. Al davant conduïen una nau que havien abarrotat amb materials combustibles. Quan començaven a ficar-se entre els aragonesos que els esperaven, l'encengueren i entre el fum espès i les flames que rugien, el pànic i la confusió, la columna genovesa s'esmunyí ràpidament i sense pèrdues a mar oberta. Seguim-ho llegint en el testimoni d'Uberto Foglietta:

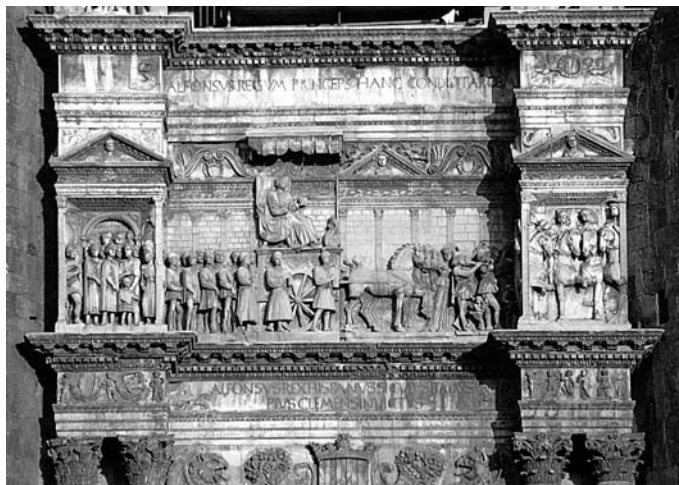
Però el rei, que veia com no havia pogut impedir als genovesos l'entrada, deliberà com tancar-los si més no la sortida, i trobà una altra manera de combatre: partí l'esquadra en dues divisions i les féu desplegar a una i altra banda de la riba; col·locà llavors moltes peces d'artilleria sobre les naus i moltes altres en bateria sobre la costa per batre per tots dos flancs les naus genoveses quan aquestes intentessin passar; i arregà els seus homes, que estaven desanimats per la desventurada desfeta, amb paraules de coratge, tot dient-los que no es podia atribuir al valor dels genovesos el que s'havia esdevingut per l'atzar i per ventura, i que com que havien vist que no els igualaven a força oberta, havien aplicat els seus ànims a l'engany, però que al frau no sempre han de seguir finals feliços; i que encara es podien salvar i reparar amb la prudència i que encara restava a la virtut el seu lloc, que per tant es prepararessin per esborrar la vergonya rebuda. El capità genovès al principi quedà certament torbat, en veure els preparatius dels enemics, però en breu recobrà l'ànim, i burlà els aparellaments amb semblants arts i astúcies als que li havien permès vèncer en els primers enfrontaments. En efecte, quan el vent s'alçà a favor seu, llevà les àncores, féu avançar les naus en ordre simple i manà avançar una petita barca plena de pega, quitrà, sofre, feixines i altres materials aptes per a encendre foc; quan aquest navili estigué a prop de l'armada enemiga, els mariners ràpidament calaren foc a aquella matèria per diverses bandes, deixaren el lleny i es traslladaren a un altre bot. La barca espargí al moment les ardents flames per totes parts i, començant a abrasar amb el vapor i amb el foc els enemics, espantà tant els que eren en les naus que s'oblidaven de combatre, i els uns es llançaven a terra i els altres al mar, tots apressant-se plens de por, i empenyent-se els uns als altres enmig de la multitud per evitar la catàstrofe imminent. Els genovesos, usant el favor de la fortuna, que els deixava el pas lliure a través de l'armada enemiga, deixaren enrere la boca del port i, desplegades les veles al vent, sortiren a alta mar i amb feliç navegació se'n tornaren a la pàtria.

El rei decidí alçar el setge, llicencià les tropes i se'n tornà a Sardenya a consolidar l'autoritat aragonesa amb tots els que volgueren seguir-lo. De Sardenya el rei encara aniria a Sicília, i només des d'aquesta illa s'aventuraria, si era convenient, en els afers napolitans. Fins al 25 de juny no salpà de Sicília cap a la badia de Nàpols, i

el 8 de juliol entrà a la ciutat. Tingué a l'abast de la mà la conquesta de Còrsega, i Gènova difícilment hauria pogut resistir una campanya continuada i decidida. Mai més no es veié capaç de reprendre l'empresa. La humiliació de Bonifacio no s'esborraria de la memòria del rei en sa vida. La decisió de retirar-se de Bonifacio no tingué res a veure amb la d'afanyar-se cap a Nàpols, tot i que es féu veure així. Això fou un acomodament de la historiografia alfonsina per amagar aquesta vergonya. Per comprovar-ho només hem de llegir els historiadors aragonesos com Tommaso de Chaula, a la *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae regem libri*, II, III-IV (Starrabba 1904: 36-41), que encara explica amb detalls el setge, cosa que ja no faran Bartolomeo Facio al *De rebus gestis ab Alphonso primo Neapolitanorum rege commentariorum libri X*, ni molt menys Zurita als *Anales de la Corona de Aragón*, XIII, VIII. Vegem com es descriu la retirada d'Alfons cap a Sicília al *De rebus gestis* (Facio 1550: I, 29):

En aquest temps els ambaixadors que Joana havia enviat a Alfons arribaren a Còrsega, on llavors el rei es trobava amb el setge sobre Bonifacio, que és el lloc més fort de tota aquella illa. I li digueren estesament els motius pels quals Joana considerava oportú que es traslladés fins a Nàpols. Li donaren encara la seguretat que seria nomenat i proclamat públicament fill de la reina i duc de Calàbria, i que la reina havia lliurat el Castell Nou a Ramon de Perellós. A la qual cosa Alfons respongué que ell no deixaria d'ajudar la seva mare, amb la qual tenia tanta obligació. I, fetes ordenar de seguida totes les coses convenients per a la navegació, se n'anà amb molta pressa a Sicília per passar d'allí a Nàpols, així que tingués bon temps. I envià alguns homes seus perquè acompanyessin els ambaixadors de la reina i li fessin saber que havia salpat a Sicília i que de seguida arribaria a Nàpols.

És per això que per conèixer millor aquest setge hem hagut de recórrer als historiadors i cronistes genovesos, que ens l'expliquen amb tota mena de detalls, com hem vist a la narració d'Uberto Foglietta.⁵ Com ha pogut comprovar el lector, amb la traducció d'aquest text he explicat el setge de Bonifacio. En tenim enca-

Arc de triomf en honor d'Alfons el Magnànim, a Nàpols.

ra un altre relat en els *Annales Genuenses* de Giovanni Stella, que no conté el detall del mariner anomenat *Smergo* (*Mergus serratus*, 'bec de serra', 'serreta', 'àneda peixatera'), però narra com les naus genoveses romperen el setge amb un fort vent favorable a veles plenes, i que sortiren del port en fila índia amb l'estratagema d'una nau primera carregada de llenya, pega i betum (Muratori 1780: XVII, col. 1281-1283):

El rei manà disposar una barrera construïda amb bigues pesades que travessava la bocana del port i que de banda a banda impedia a les naus l'entrada al port i l'accés a la plaça. Llavors, per l'amor del Déu omnipotent i per gràcia d'un evidentíssim miracle, el dia vint-i-nou de desembre de l'any predit (1420) s'alçà un fort vent favorable a les naus genoveses [...] i a veles plenes entraren al port amb els millors auguris. I primer de tot, la nau capitanejada per Jacobo de Benisia, home òptim i de molta virtut, desféu i rompé a veles plenes i amb la força d'investida del vent la barrera enemiga [...]. I tres de les nostres naus, malgrat estar extenuades pel combat, mentre les altres quatre naus restaven als afores del port, s'introduïren en el port de Bonifacio amb la major alegria i els majors saluts, portant socors a un lloc i a uns homes molt temps assetjats per les dificultats i la fam. I després de donar-los l'oportú socors de vitualles i després de restar cinc dies les nostres naus aturades en aquell lloc, a l'aurora i a veles plenes davant de l'esquadra enemiga, malgrat seu i contra la seva oposició, introduïren entre els enemics un lleny que encengueren amb foc i així pogueren sortir del port ràpidament i sense danys i allunyar-se mar endins.

5. Entre els historiadors catalans ho féu per primer vegada Josep Ametller i Vinyas (1903: I, 76-83). Vegeu també Ryder (1990: 83-86).

Les fonts del setge de Bonifacio

Ugo Foglietta, *Dell' istorie di Genova, libri XII*

Morto il re Ferdinando successe in suo luogo Alfonso suo maggior figliuolo in due nobilissimi regni d'Aragona e di Sicilia, le cui chiarissime e veramente eroiche virtù, le quali furono in lui quasi tutte perfette, patirono questa sola eccezione, che fu in lui uno smoderato desiderio di regnare e d'allargare l'imperio, il quale vizio quasi perpetuo degli alti ingegni lo trasportò spessamente a imprendere cose non concedute. Questi dunque non riguardando se non cose alte e ampie, e cercando tutte le occasioni d'acquistare gran nome e chiara fama, sentiva gran dispiacere che, possedendo la Sardegna e le isole di Maiolica e Minolica e le altre isole che sono fra esse, che la Corsica sola, posta fra 'l regno d'Aragona e di Sicilia, tramezzasse quasi il continuato filo del suo imperio. Laonde tirato dal soverchio desiderio di farsi padrone di quella isola, dimenticatosi dell'accordo co' genovesi osservato santamente e con perpetua fede da Ferdinando suo padre, cominciò a tenere occulti trattati di tal cosa con molti principali corsi e gli fu cosa facile tirargli dalla parte sua, e nel suo volere, che si lasciarono indurre sì dalla speranza di gran premi, sì dalla incostanza innata negli animo loro. Perciò che i corsi sono per natura desiderosi di novità sopra tutti gli altri uomini, e non hanno mai la fede sincera e stabile verso i presenti padroni, e sempre pensano a nuove signorie ed, essendo voltabili ad ogni leggera aura di speranza, prendono subiti consigli di ribellarsi. Alfonso dunque, animato dalle promesse loro, partì da Barcelona con tredici grosse navi e con ventitré galee, e come giunse in Italia la prima sua opera fu assalire la Corsica, fuori d'ogni credenza de' genovesi, che non aspettavano punto tal cosa da un re amico. E nel primo arrivo s'impadronì di Calvi, città fortissima, per tradimento de' corsi, la quale è come la chiave dell'isola dalla parte volta verso le marine d'Italia, e uno degli stabilimenti della signoria de' genovesi. E da questo presto e felice successo inanimato, lasciata in Calvi grossa guardia, andò con l'armata sopra la città di Bonifacio, posta dirimpetto all'Africa, che è un altro sostentamento de' genovesi, sperando dovere avere il medesimo successo. La città di Bonifacio, che dagli antichi, o per la

somiglianza o per qualsivoglia altra cagione, fu nominata porto siracusano, è fortissima per natura e per arte, è posta sopra un alto monte, il quale ha d'ogni intorno le balze scoscese per le quali non si può in verun modo montare. E' detto monte è bagnato dal mare quasi d'ogni intorno fuorché da una picciola parte con la quale assottigliandosi a poco a poco si tiene con la terra, e a' riguardanti rassembra un pero. La città è cerchiata di forti mura con spesse torri all'intorno. Il seno del mare non è largo più che duecento passi, ma dalla bocca si stende indentro fino allo stremo per lo spazio di mille passi, e bagnando le pendici del monte è tanto fondo, che regge quanto si vogli grossi legni e dà alle navi ricetto sicurissimo da tutti i venti. Il re, considerato diligentemente il sito della città, conoscendo che il tentare d'espugnarla a forza era opera perduta, si risolve di porvi assedio, e sbarcate le genti cinse e attornìò la città, come con una corona, da terra e da mare. Tuttavia, non lasciò del tutto di tentarla per via di assalti. Onde piantate le artiglierie nel luogo che chiamano campo Romanello, che quindi solamente si poteva offendere la città, cominciò a batter le mura. E facendo accostare la fanteria con dare a la città a otta a otta qualche assalto, tentava la costanza degli assediati, i quali in breve si ridussero in gran necessità, che da un canto erano stretti dalla scarsità delle vetovaglie e dall' altro dagli assalti degli aragonesi, che non gli lasciavano prendere ne di di ne di notte punto di riposo, sicché la gioventù non poteva mai trarsi le arme di dosso, perché bisognava opporsi da molti luoghi alle genti del re, che gli stringevano da terra e da mare, e per essere così picciolo il numero de' difensori non v'era modo che gli stanchi potessero essere da' freschi scambiati. Attornati dunque da tante difficoltà e domati da' mali, furono sforzati condiscendere a fare accordo col re, sì veramente che egli lasciasse che gli assediati mandassero ambasciatori a Genova che mostrassero in quale stato si trovasse la città, e se in sino a calen di gennaio prossimo non venisse loro soccorso da' genovesi, che allora darebbono la città al re [...]

Frattanto il re, avendo inteso che in Genova si metteva in punto l'armata, aveva chiuso la bocca del porto con un gagliardo riparo di travi e di funi e con una grossa catena di ferro, e di più vi aveva aggiunto cinque grosse navi con le prore volte verso il nimico, fra di loro con funi e con travi con ordine conti-

nuoto congiunte, e le ultime di esse per mezzo di un ponte si congiungevano con l'uno e con l'altro lito, onde da terra si poteva dar soccorso a quei che combattevano sopra le navi, dietro alle quali aveva posto un altro ordine di minori navili, come per soccorso. E sul lito aveva piantato le artiglierie con le quali potesse battere per fianco le navi nemiche quando s'accostassero, e aveva dato commissione alle genti di terra che, come prima vedessero che l'armata nemica venisse ad investirgli, essi nel medesimo tempo dessero l'assalto alle mura, sperando, per essere gli assediati e con gli occhi e con gli animi intenti al successo della pugna navale, di ritrovar le mura vote di difensori. Ma gli assediati, scoperta l'armata genovese, mandarono di notte un messo al capitano, il quale arrivato all'armata a nuoto l'informò dello stato nel quale si trovavano le cose.

E'l capitano, lodata la fede e la costante virtù de' bonifaciani, rimandò il messo per la medesima via che era venuto e gli ordinò che ricordasse agli assediati due cose: che come fosse attaccata la zuffa navale essi si divissero in due parti e l'una rimasse a guardia delle mura e l'altra fosse presta con le scuri in mano a tagliare le funi e le travi che legavano la catena. Alli venticinque di dicembre cessò il vento, sì che l'armata fu forzata stare tutto quel dì sopra le ancore non lontano dalla bocca del porto [...]

Il giorno seguente il vento, che s'era posato, si levò di nuovo fresco e gagliardo, favorevole a' genovesi e contrario a' nemici. Onè il capitano, giudicando che non fosse da tardare più, esortò con brevi parole i soldati che, ricordevoli della virtù e gloria loro e de' loro maggiori, entrassero valorosamente in battaglia e, fidati nello aiuto di Dio, si promettersero felice fine [...] perché la potenza sua [...] avendo con certo miracolo estinto il vento contrario e fattone sorgere un altro prospero a' genovesi, e ora fattolo levare di nuovo [...] Il capitano, confermato da questo ardore de' soldati, stimando che ormai non fosse più da tardare, essendo apprestate tutte le cose per la battaglia, tirate sù

le ancore, e avendo alle spalle un fresco e potente vento, s'invìo contro i nemici, e assaltò con tanto impeto il riparo che chiudeva il porto, che lo ruppe col primo incontro, talché i nemici rimasero stupefatti del miracolo di questa cosa inaspettata. Onde, apertasi l'entrata, entrò dentro la bocca del porto con le tre navi, lasciate le altre cinque addietro, o perché non ne capevano più in quel luogo stretto o vero con altro intendimento, e attaccò la battaglia con le navi poste in fronte. La quale, cominciata da ogni parte con animi prontissimi, era a poco a poco accesa dal combattimento stesso, che gli aragonesi sparavano di terra gran numero di artiglierie contro le navi genovesi, e i genovesi traevano contro gli aragonesi gran numero di dardi con le balestre e altri stromenti [...] Già si era combattuto più di tre ore con gran prontezza di animi senza che la speranza della vittoria inchinasse da veruna parte. Il capitano genovese, ravvolgendosi per la mente tutte le cose con sottile avvedimento, pensò una cosa che finalmente diede la vittoria a' genovesi. Era nell'Armata genovese un certo Andrea, famoso nuotatore, il quale per comparazione era nomato smergo. Questi era usato tuffarsi nell'acqua e stava sotto senza punto bere tanto spazio di tempo che appena par credibile, e poi usciva su senza veruna offesa. Questi, indotto dal capitano con la speranza di grandissimi premi, si gettò sotto acqua e, cacciatosi nel fondo, andò

a nuoto occultamente fino all'armata nemica ed, entrando sotto la nave reale, tagliò tute le funi delle ancore con le quali la nave si sosteneva; onde essa, essendogli tolto il sostentamento, cominciò ad ondeggiare per l'acque e a scorrere di quà e là, e urtando le sue medesime navi e tirandone seco alcune spezzò l'incatenamento dell'armata e turbò l'ordine della battaglia. Ma i genovesi, presa quella occasione, passarono per mezzo l'armata nemica già sbaragliata, mentre che gli aragonesi erano attoniti di meraviglia e non sapevano la cagione per la quale la nave reale avesse abbandonato la zuffa, e penetrarono nel seno insin' da capo, e approdati alle grotte del mon-

te misero dentro la città soccorso d'uomini e di vetovaglie e d'altre cose opportune per via della porta.

Ma il re, pensando poi che non aveva potuto impedire a' genovesi l'entrata di chiudere loro almeno l'uscita, trovò un'altra maniera di combattere, perciocché divise l'armata in due parti e la distese dall'una e dall'altra banda del lito, e pose molti pezzi d'artiglieria sopra le navi e molti ne piantò sopra il lito acciocché percuotessero i fianchi delle navi genovesi nel passare, e insieme inanimò con acconcie parole i suoi, che per lo sventurato successo si erano inviliti, dicendo che non occorre che i genovesi attribuissero alla virtù loro quello ch'era avvenuto per caso e per ventura, perché conoscendo di non essere uguali a contrastare con aperta forza, avevano rivolto l'animo alla frode; ma che agli inganni non erano per seguire sempre felici fini; perché si può rimediare loro col consiglio e che alla virtù ancora era rimasto il suo luogo, però che si preparassero a cancellare la ricevuta vergogna. Il capitano genovese da principio si turbò alquanto per quella apparenza, ma di poi, ripreso tostamente cuore, schernì gli apparecchiamenti del nemico col medesimo accorgimento e con le medesime arti con le quali aveva ributtato i primieri sforzamenti. Perciocché, come si levò il vento a suo favore, tirò su le ancore, e si mise in camino con un semplice ordine di navi, e mandò innanzi un picciolo legnetto pieno di pece, di bitume, di zolfo, di facelle e d'altre cose atte a mantenere il fuoco, e come il navilio si avvicinò all'armata nemica, i marinari messo subito fuoco a quella materia da molte parti, lasciato il legno voto, dismantarono, secondo l'ordine posto, nello schifo. Ma la nave spargendo in un tratto da ogni parte le ardenti fiamme e, cominciando a scaldare col vapore e con la vampa nemici, mise tanto spavento a quelli che erano nelle navi, che dimenticatisi del combattere e gittandosi altri in terra altri in mare si affrettavano pieni di paura, e spingendosi l'uno l'altro con gran calca si sottrarsi alla soprastante rovina. Mai i genovesi, usando il favore della fortuna che dava loro il passo libero per mezzo dell'armata nemica, si trassero fuori della bocca del porto, e spiegate le vele al vento si cacciarono in alto mare, e con felice navigazione se ne tornarono alla patria [...]. (Foglietta 1597: 418-419 i 422-425). El relat es pot llegir parafrasejat i traduït al castellà a Vinyas (1903: I, 76-83).

Bartolomeo Facio, De rebus gestis ab Alphonso primo Neapolitanorum rege commentariorum libri X

Interea legati a Ioanna ad Alphonsum missi in Corsicam pervenerunt. Namque Alphonsus per id temporis Corsos oppugnabat Bonifaciumque, oppidum totius insulae ac gentis caput, castris sub urbem positus obsidebat. Hique, ubi potestas loquendi facta est, pluribus verbis regi disseruerunt cur Ioannam eius ad Neapolim profectionem pernecessariam existimaret. Deinde docuerunt eundem et reginae filium et Calabriae duces pronuntiatum, arcemque maritimam in Raimundi manu esse. Quibus acceptis, Alphonsus no defuturum se reginae et matri optime de se merita cum respondisset, omnibus celeriter ad navigandum comparatis in Siciliam traiecit, inde ut primum sibi commodum foret Neapolim periturus. Misitque ad Ioannam cum legatis qui illam de adventu suo in Siciliam certiore facerent, seque brevi ad illam venturum significarent (Facio 1550: I, 29).

Giovanni Stella, Annales Genuenses

In eo quidem portu circa medium rex catenam ligneam maximis repagulis contextam strui iusserat, ab utraque parte prohibitus nostris navibus portus introitum, et oppidi accessum. Ergo quod omnipotentis Dei gratiae ac evidentissimo miraculo adscribi debet, die xxix decembris anni praemissi gens nostra [...] portum intrat auspiciis laetis vento impellente felicissimo. Et in primis navis, cui praeerat vir optimus et probissimus Iacobus de Benisia velis plenis impetuose robore catenam hostilem irrumpens disiecit [...] Nostrae quoque naves tres licet proelio fessae una cum aliis quattuor navibus invicto hostili tumultu per portum transeuntes, applicant se ad oppidum Bonifacium cum maximo applausu et laetitia, visitantes locum et homines diu obsessos angustia et fame, quibus dato opportuno succursu victualium naves nostrae ibidem per quinque dies commoratae, in auroa velis plenis coram hostili exercitu, et ipso invito et resistente, interposita eis quadam navicula igne conflata ab ipso portu strenue et illaese recesserunt (Muratori 1780: XVII, col. 1281-1283).

El setge de Rodes segons Joanot Martorell

En els capítols 98-100 del *Tirant lo Blanc* se'ns explica el setge de Rodes pel soldà d'Alcaire. Aquest en poc temps s'ha emparat de tota l'illa de Rodes, exceptuant la ciutat, a la qual ha posat setge, mentre l'estol, situat al port, impedeix l'auxili i el proveïment dels assetjats. Per ordre del mestre de Rodes uns quants mariners han burlat el bloqueig i han partit vers les corts del papa, de l'emperador i dels reis cristians en sol·licitud d'auxili. Tirant lo Blanc, veient que no es troba qui socorri Rodes, es posa d'acord amb uns mariners i emprèn ell mateix el fet. Quan Tirant de camí cap a Rodes s'atura uns dies a Sicília, arriba a Palerm una nau portant noves de la difícil situació dels assetjats de Rodes, els quals, sense eixida ni proveïments, estan a punt de lliurar-se a l'enemic:

Portada de la primera edició del *Tirant* (València, Nicolau Spindeler, 1490).

Tirant véu dins en alta mar venir una nau. E ans que anàs a menjar volgué saber noves e tramès-li prestament un bergantí armat qui anà molt prestament i tornà. E digueren-li com aquesta nau venia d'Alexandria e de Berut e que havien tocat en l'illa de Xipre;

emperò que en Rodes no havien pogut tocar: tanta era la multitud dels moros que la tenien assetjada per mar i per terra; on hi havia moltes fustes de genovesos qui guardaven lo port e la ciutat de Rodes que estava en fort punt que ja no tenien res que menjar de pa; passats tres mesos havia que lo mestre ni negú del castell ni de la ciutat menjat no n'havien, e no menjaven sinó carn de cavall, e tan bon dia si en podien haver. E creien verdaderament que en breus dies s'haurien a retre als moros; e ja es foren retuts sinó que lo soldà no els havia volguts pendre a mercè (cap. 100, Riquer 1979: 311-312).

Vist això, Tirant decideix marxar tot seguit:

Com Tirant sabé aquestes noves, entrà en gran pensament; e com hagué molt pensat, deliberà carregar tota la nau de forment e d'altres vitualles, e que anàs a socórrer la religió de Rodes. E així ho féu. Prestament tramès per mercaders, e donà'ls tanta moneda que carregaren la nau de forment e de vins e de carns salades (cap. 100, Riquer 1979: 312).

En quatre dies arriba a les envistes de Rodes:

E en la primera guaita la nau féu vela e isqueren del port ab molt bon temps e hagueren lo vent molt pròsper, que en quatre dies passaren lo golf de Venècia e foren en vista de Rodes, e anaren al castell de Sant Pere e aquí sorgiren per esperar vent que fos un poc fortunal. E Tirant, a consell de dos mariners que de sa terra havia portats, qui amaven molt l'honor sua, com veren lo vent llarguer e bo, en la nit donaren vela, e de matí, apuntant l'alba, ells foren en vista de Rodes, molt prop.

Com les naus de genovesos veren aquella nau venir, pensaren que era una de dues que havien tramès per portar vitualles per al camp; e veien que venien de levant e no podien pensar que neguna altra nau tingués atreviment de venir en mig de tantes naus com en lo port estaven. La nau s'acostà, e com fon prop d'elles carregà de tantes velas com podia portar; en açò conegueren los genovesos e en lo galip de la nau que no era de les sues, e posaren-se en orde del que pogueren. Emperò la nau los fon tan prop que neguna nau no pogué alçar vela, e aquesta a velas plenes passà per mig de totes les naus al llur despit; emperò ells foren ben servits de llances e de passa-

La *Tavola Strozzi* retrata un altre port on va actuar l'armada del Magnànim, el de Nàpols (Nàpols, Museo Nazionale di San Martino)

dors e de molts cops de bombardes e de tot lo que en la mar s'usa. E Tirant manà al timoner e al nauxer que no voltassen la nau, sinó que donassen la proa en terra en dret de la ciutat en un arenal que hi ha pegat a la muralla. E a veles plenes donaren allí (cap. 104, Riquer 1979: 320-321).

En efecte, aquesta era la manera de rompre un setge naval: amb un vent fortunal favorable i a veles plenes. Així el romperen els genovesos a Bonifacio el 29 de desembre de 1420 i Roger de Flor a Messina el 1301,⁶ i així el romperen dos patrons valencians en el setge de Rodes de 1480.⁷ Convé recordar per tal d'acabar de lligar aquests precedents històrics amb la novel·la de Martorell que Francesc Martorell, pare de Joanot, i Galceran Martorell, germà gran de Joanot, eren entre les tropes aragoneses del setge de Bonifacio. Com el soldà de Rodes, els aragonesos tenien sotmesa tota l'illa, i restaven només tres dies als defensors de Bonifacio per lliurar-se al rei d'Aragó i aquest aconseguir el domini complet de l'illa.

Com podem també notar, disposar de mariners bons nedadors sota aigua era importantíssim. Així es comunicaren els defensors de Bonifacio amb el capità dels genovesos, que esperava lluny del tir de les naus aragoneses un vent favorable i fort per rompre el setge i proveir la ciutat. I un hàbil mariner i bon nedador sota aigua, animat amb l'esperança d'una bona recompensa pel capità genovès, es cabussà i amagat sota l'ai-

gua arribà fins a l'esquadra enemiga i fins a la nau reial, i, una rere l'altra, anà tallant totes les gúmenes de les àncores, per provocar el desbaratament de les naus aragoneses. Al *Tirant lo Blanc* tenim l'episodi,⁸ elogiat per Dámaso Alonso (1951), de l'avisat mariner que es cabussa i nedant sota l'aigua, cenyit amb una corda i un coltell ben esmolat al cinturó, arriba fins a la nau capitana dels enemics, passa una corda per l'anella de ferro sota la carena de la part de timó de la nau capitana, després lliga la corda a una gúmena. Estirant la corda passa tota la gúmena, la lliga a un argue a la platja, i l'altre cap de la gúmena el lliga a un balener ple de llenya i de teia, ruixat tot amb oli perquè cremi. Vogeixen l'argue i llancen el balener encès a la nau capitana fins a cremar-la. El mariner de Bonifacio de 1420 no aplicà el seu enginy a cremar la nau capitana dels enemics, però també es cabussà amb un bon coltell ben esmolat al cinturó i nedà sota l'aigua fins a la nau reial aragonesa per tallar les gúmenes i descompondre la línia naval enemiga. L'estratagema d'acostar una nau carregada de llenya a les naus enemigues i calar-hi foc per sembrar la confusió, els genovesos a Bonifacio se'l reservaren per quan convingué tornar a sortir. Aquest setge, a Joanot Martorell, l'hi explicaren el seu pare Francesc i el seu germà gran.

Moltes d'aquestes tàctiques les podem trobar en diversa combinació en altres batalles i setges navals com el de Rodes de 1480, perquè eren això: estratagemes de guerra naval. Es tracta de provar sort i que surti bé, perquè si no bufava un fort vent favorable ja no hi havia ni la possibilitat de començar:

6. Vegeu el cap. 196 de la crònica de Ramon Muntaner (Soldevila 1971: 843-844), i també Pujol (2002: 54-55).

7. Vegeu Hauf (1993) i també Hauf (2004: 404).

8. Són els caps. 105-106 (Riquer 1979: 326-330).

Bibliografia

- ALONSO, Dámaso, 1951: «*Tirant lo Blanc*, novela moderna», *Revista Valenciana de Filología*, I, 1, 179-215 [reproduït a *Antologia crítica*, ed. Vicente Gaos, Madrid: Escelicer, 1956, 177-196; a *Primavera temprana de la literatura europea*, Madrid, Guadarrama, 1961, 201-253; i a *Obras completas*, VIII, Madrid: Gredos, 1985, 499-536].
- AMETLLER Y VINYAS, José, 1903: *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV*, Girona: Imprenta y Librería de P. Torres.
- FACIO, Bartolomeo, 1550: *De rebus gestis ab Alphonso primo Neapolitanorum rege commentariorum libri X I*, Lió: apud haeredes Sebast. Gryphii.
- FOGLIETTA, Ugo, 1597: *Dell' istorie di Genova, libri XII. Tradotte per Francesco Serdana*, Gènova.
- HAUF, Albert, 1993: «Una versió valenciana quatrecentista desconeguda de la *obsidionis Rhodie* de Guillaume de Caoursin», *Caplletra*, 15, 89-125.
- HAUF, Albert (ed.), 2004: Joanot Martorell, *Tirant lo Blanch*, València: Tirant lo Blanch.
- MELONI, Maria Giuseppina, 2000: «Alfonso il Magnanimo e la Corsica. Attività militare, politica e diplomatica tra il 1416 e il 1422», *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. Celebrazioni alfonsine*, I, Nàpols, 483-513.
- MELONI, Maria Giuseppina, 2005: «Ufficiali della corona di Aragona in Corsica (secoli XIV-XV)», Maria Teresa Ferrer Mallol, Josefina Mutgé Vives, Manuel Sánchez Martínez (eds.), *La corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la baixa edat mitjana*, Barcelona: CSIC, 167-184.
- MURATORI, Ludovico Antonio (ed.), 1780: Giovanni Stella, *Annales Genuenses*, dins *Rerum Italicarum Scriptores*, XVII, Milà.
- PUJOL, Josep, 2002: *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el Tirant lo Blanc*, Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RIQUER, Martí de (ed.), 1979: Joanot Martorell, *Tirant lo Blanc i altres escrits*, Barcelona: Ariel, i successives edicions a Clàssics Catalans Ariel.
- RYDER, Alan, 1990: *Alfonso the Magnanimous. King of Aragon, Naples and Sicily, 1396-1458*, Oxford: Claredon Press.
- SOLDEVILA, Ferran (ed.), 1971: Jaume I, Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere III, *Les quatre grans cròniques*, revisió del text, pròlegs i notes de Ferran Soldevila, Barcelona: Editorial Selecta.
- STARRABBA, Raffaele (ed.), 1904: Thomas De Chaula, *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae regem libri quinque*, Palerm, Scuola Tip. «Boccone del povero».

Combat naval (Cambridge, Fitzwilliam Museum).